Phronèsis

VAKBLAD VOOR TOEGEPASTE FILOSOFIE

NUMMER 24 - JULI 2025 - JAARGANG 7 | € 6,00

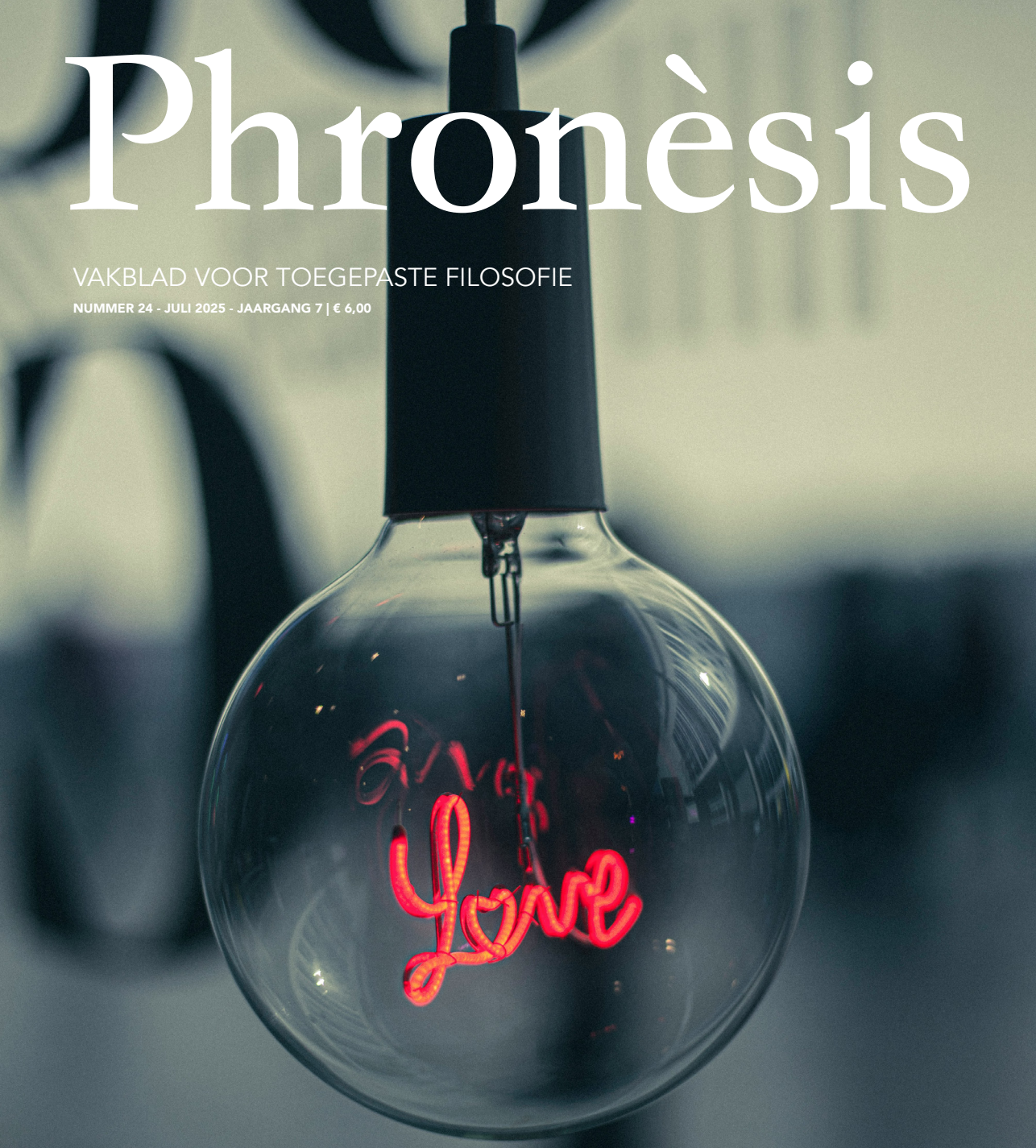

Datingapps:
niets van doen met liefde

Veranderen volgens Kierkegaard:
van quick win naar a leap of faith

Hoeveel er niet meer in ons opkomt:
Bildung, burgerschap en toegepaste filosofie

Uitslag en winnend essay
essaywedstrijd

Inhoud

Artikelen

5 Veranderen volgens Kierkegaard: van *quick win* naar a *leap of faith*
Door: Daniël Wolfs

8 Hoeveel er niet meer in ons opkomt: *Bildung*, burgerschap en toegepaste filosofie
Door: Joris Verheijen

12 Datingapps: niets van doen met liefde
Door: Piek Knijff

20 Uitslag essaywedstrijd

21 Een hand van metaal, een hart van algoritmes
Door: Daphne Hendriks

24 Groter dan woorden
Door: Huub Kuyvenhoven

26 Verwondering en ruimte voor vragen
Door: Sabine Wassenberg

30 Tafelrede, een geheime kracht
Door: Luuk Stegmann

32 'Morele arbeid'
Door: Paul Teule

Terugkerende rubrieken

4 Voor u gespot

18 Denkertje

28 Agenda

29 Column

34 Nieuws uit de HTF

36 Filosofie op straat

Colofon

Vakblad voor toegepaste filosofie

REDACTIE
Tamara van den Berg
Martin Slagter (hoofdredacteur a.i.)
Paul Teule
Carolien van Welij
Isa Wissink (redactiesecretaris en beeldredacteur)
Nicky Bakker (beheerder en moderator website)

EINDREDACTIE
Martin Slagter

DRUKPROEFCORRECTIE
Tamara van den Berg
Sabine Ticheloven

REDACTIEADRES EN CONTACTGEGEVENS
Akelei 2
4007 TA Tiel
E-mail: contact@phronesismagazine.nl
Telefoon: 06-43438008 (Martin Slagter)

UITGAVE
Phronèsis is een uitgave van de Hogeschool voor Toegepaste Filosofie (HTF) en verschijnt drie keer per jaar.

VORMGEVING EN DRUKWERK
Practicum Print Management BV, Soest

AUTEURS NUMMER 24
Daphne Hendriks, Piek Knijff, Huub Kuijvenhoven, Luuk Stegmann, Arend Steunenberg, Paul Teule, Joris Verheijen, Sabine Wassenberg, Daniël Wolfs

FOTO OMSLAG
Lex Guerra

ABONNEMENTEN
Een jaarabonnement op Phronèsis (drie nummers) kost 15 euro per jaar. Losse nummers kosten 6 euro. Een abonnement aanvragen kan via contact@phronesismagazine.nl.

ARTIKELEN
Wilt u een artikel schrijven voor Phronèsis? Of reageren op een artikel? De redactie ziet uw ideeën, reacties en brieven graag tegemoet. U kunt deze sturen naar redactie@phronesismagazine.nl

ADVERTENTIES
Wilt u adverteren in Phronèsis? Stuur dan een mail naar contact@phronesismagazine.nl

WEBSITE
www.phronesismagazine.nl

Voorwoord

In het coverartikel van dit nummer reflecteert Piek Knijff, data-ethicus en filosoof, en directeur van 'Filosofie in actie', op liefde via datingapps aan de hand van het boek *Alles over liefde* van bell hooks. "Waarom zijn er wel datingapps en geen (of nauwelijks) vriendschapsapps?" vraagt Knijff zich af. Leven vanuit de liefdesethiek van hooks betekent volgens Knijff dat we de romantische liefde niet als het hoogste goed moeten waarderen, "want dat is precies wat past bij de onderdrukkende structuur van het patriarchaat". Knijff heeft dan ook alle dating-apps van haar telefoon verwijderd.

In zijn artikel 'Veranderen volgens Kierkegaard: van *quick win* naar *a leap of faith*' stelt 'ver-anderfilosoof' Daniël Wolfs dat we veel van Søren Kierkegaard kunnen leren over organi-satie- of persoonlijke verandering. Dat komt in belangrijke mate doordat Kierkegaard geen denker van antwoorden is, maar van keuzes. "Het enige wat me moeten doen, is springen," zegt Wolfs Kierkegaard na.

HTF-docent Joris Verheijen gaat op verzoek van de redactie in op zijn boek *Revolutie in de schoolgang. Radicaal-romantische Bildung in en buiten het onderwijs tussen 1789 en nu* (Amsterdam University Press, 2025). Dit boek is de publieksversie van het proefschrift waarop Verheijen cum laude gepromoveerd is.

Ook in dit nummer: de uitslag van de HTF-essaywedstrijd over het thema 'de toekomst van de zorgende mens in het AI-tijdperk'.
Uit de 11 inzendingen koos de jury, bestaande uit de HTF-docenten Lianne Tijhaar en Sake van der Wall, het essay van Daphne Hendriks als winnaar. Dit essay, met als titel 'Een hand van metaal, een hart van algoritmes.
Een overpeinzing over zorg, toen en nu', is in dit nummer te lezen. De andere 10 essays zijn te lezen op de website van Phronèsis (hogeschoolvoortoegepastefilosofie.nl/phronesis-magazine/).
Ten slotte aandacht voor de laatste column van Arend Steunenberg, die de afgelopen zes jaar de vaste columnist van ons vakblad is geweest. De eerste column van Arend stond in nummer 8 (3e jaargang 2019) en was getiteld 'Plato als mantelzorger'. Na die eerste column zouden er nog maar liefst 16 volgen, allemaal met mooie voorbeelden van toegepaste filosofie in het dagelijks leven. De redactie is Arend zeer erkentelijk voor al zijn mooie bijdragen.
Met ingang van nummer 25 zal de column verzorgd worden door Sake van der Wall.

Veel leesplezier.

Martin Slagter, hoofdredacteur a.i.

Martin Slagter
Martin Slagter (1953) studeerde Nederlands en filosofie, en is als docent verbonden geweest aan verschillende scholen en opleidingen. Hij is oprichter en algemeen-directeur van de HTF, en is hier werkzaam als docent Taalvaardigheid en Taalfilosofie.

Voor u gespot

Post-truth

HTF-afstudeerder Ray Daniël Niersman ontwikkelde een 5-daagse cursus over Post-truth: 'De waarheid is dood. Leve de waarheid!' In deze cursus wordt de thematiek van post-truth onderzocht en zoeken we antwoord naar hoe dit zich manifesteert in de wereld, en hoe we er handvatten voor kunnen ontwikkelen. De cursus is te volgen van 13 oktober t/m 17 oktober op de Internationale School voor Wijsbegeerte. Inschrijven kan via isvw.nl.

Leegte

'Hoe weersta ik de neiging om elke minuut van de dag nuttig te besteden en hoe verzet ik me tegen een productiviteitsdrang die in mij is gekropen?' vraagt filosoof en schrijver Lieke Knijnenburg (1994) zich af. De obsessie met productiviteit, maakbaarheid en optimalisatie is tot in de intiemste sferen van ons leven geslopen, stelt Knijnenburg. In zes essays over onder meer de anti-werkbeweging, radicale zelfzorg, vriendschap, vervreemding en de maakbaarheid in de liefde onderzoekt zij waar die obsessie met productiviteit vandaan komt en hoe je je kunt verzetten. Met verwijzingen naar denkers als Anne Carson, Audre Lorde, Byung-Chul Han, Marian Donner en Michel Foucault en Friedrich Nietzsche.
Lieke Knijnenburg, Een schitterende leegte. Een poging tegen onze obsessie met productiviteit. Atlas Contact.

Ziel

Eindelijk is er een Nederlandse vertaling van de essays van de Spaanse filosoof María Zambrano: *Over kennis van de ziel*, ingeleid door intercultureel filosoof Renate Schepen en vertaald door Mette Bouman. María Zambrano (1904-1991) wijst op de ontoereikendheid van het rationele denken en stelt een poëtisch denken voor: 'denken met het hart'. 'Zambrano toont ons een andere rede, een poëtische rede, die de concrete ervaring vooropstelt en niet uit is op universele waarheden en objectieve theorieën,' schrijft Schepen in de inleiding. 'Het is een manier van denken en duiden die ruimte biedt voor het intuïtieve, het gevoel en het menselijk bestaan in al haar complexiteit en veelvormigheid.'
María Zambrano. *Over kennis van de ziel. En andere essays. ISVW Uitgevers.*

Filosofie
in bestuur

Veranderen volgens Kierkegaard: van *quick win* naar a *leap of faith*

Door: Daniël Wolfs

Als Søren Kierkegaard vandaag had geleefd, was hij waarschijnlijk geen management-goeroe of veranderstrateeg geweest - daarvoor was zijn denken te weerbarstig, te existentieel. En toch kunnen we veel van hem leren over organisatie- of persoonlijke verandering. Dat komt in belangrijke mate doordat Kierkegaard geen denker van antwoorden is, maar van keuzes.

Want hoewel we soms denken dat het in verandering gaat over de juiste methode of modellen die antwoorden bieden, gaat het bovenal om de keuzes die je - als leider, adviseur, teamlid of bestuurder - op cruciale momenten maakt. En dan gaat verandering plots over iets anders: durf, vertrouwen, overgave, twijfel. Over *doen*.

Kierkegaard reikt ons inzichten aan over hoe je op zulke momenten kunt handelen - en dan nog het liefst het goede doet - met zijn onderscheid tussen drie stadia van leven. Drie perspectieven die ons kunnen helpen begrijpen hoe mensen handelen in situaties van verandering, en waarom sommige vormen van verandering wel werken, en andere niet.

© ILLUSTRATIE: MOHAMED HASSAN

Stadium 1: het esthetische - het moet wel leuk blijven

In het esthetische stadium draait het om het aangename. Wat we doen, doen we omdat het interessant, mooi of plezierig is. In organisaties is dat zichtbaar in de drang naar *quick wins*: energieke sessies en inspirerende slogans. Verandering moet vooral leuk en licht blijven. Alles wat te veel schuurt, stellen we liever uit of gaan we uit de weg.

Dit is op zichzelf niet verkeerd. Zeker niet in tijden van moeizame betrokkenheid en hoge werkdruk. Hoe aantrekkelijk het esthetische stadium ook is, ook in de context van organisatieverandering, we komen niet van A naar B via alleen een riedel aan *quick wins* en gesprekken met een glimlach als randvoorwaarde.

Wellicht biedt het tweede stadium ons meer?

Stadium 2: het ethische stadium - volgens de regels

In het ethische stadium draait het om leven in lijn met normen, waarden en regels. Wat we doen, doen we omdat het hoort. In de context van organisaties houden we er ook van: procedures, kernwaarden, gedragscodes. Hetzelfde geldt voor verandermethoden en -modellen. Ze bieden houvast - en dat is waardevol. Maar veel van die methoden zijn in wezen ethische beschrijvingen van wat als de 'juiste' manier van veranderen geldt.

Ze worden gepresenteerd als blauwdrukken: volg de stappen en succes volgt vanzelf. Echter: geen van de verandermethoden kan claimen dat het volgen van de regels van de methode gegarandeerd leidt tot 'het goede doen'. Ja, ze bieden enig houvast - maar van échte verandering is vaak geen sprake.

Daarom komt nu het derde stadium in beeld.

Stadium 3: het religieuze stadium - springen in vertrouwen

Kierkegaards derde stadium noemt hij 'het religieuze stadium'. Niet per se in kerkelijke zin, maar in termen van een *opgave* die je, aldus Kierkegaard, als mens hebt. Hier gaat het om radicale verantwoordelijkheid. Je doet wat je doet omdat jij voelt dat dat het juiste is - ondanks onzekerheid, ondanks twijfel.

HET ENIGE WAT WE MOETEN DOEN, IS SPRINGEN.

In organisaties herken je dit wanneer iemand opstaat tegen een dominante cultuur. Of wanneer een team besluit een andere koers te varen, terwijl de rest nog twijfelt. Of wanneer je als leider een besluit neemt dat misschien niet strookt met het beleid, maar wél met wat je als mens juist acht.
Dat gaat niet vanzelf. Kierkegaard vraagt, sterker nog: hij stelt als randvoorwaarde, je volledig te committeren aan de verandering(en) die je met elkaar voor ogen hebt. Hij doet een beroep op ons als veranderaars om moed, toewijding en een bereidheid centraal te stellen, zodat we de kern van de gewenste verandering weten te raken, én te realiseren.

Het enige wat we moeten doen, is springen. Springen?

Springen!

Je kent het gevoel vast wel. Je weet niet precíes waarom je de keuze maakt die je maakt, maar hey, het voelt goed. Alsof je vlak voordat je de keuze maakt, jezelf vertelt: dit is wat ik moet doen. Een verklaring komt later wel. Kierkegaard noemt het - omdat het pas van toepassing is in zijn derde, religieuze stadium - een *leap of faith*: een sprong, bovenal, omdat je ten diepste weet, voelt, vertrouwt, gelooft dat die sprong je helpt om het goede te doen, om dingen echt te veranderen.

Een *leap of faith* is een sprong naar iets waarvan je niet precies weet wat het is, maar gelooft dat het 'het goede' is. Anders gezegd: je kunt van tevoren nooit voor de volle honderd procent zeker weten of rationeel verklaren dat datgene wat je doet, het (enige) goede is. Je kunt blijven hangen in vertwijfeling. Of de sprong wagen, in vertrouwen. De keuze is aan jou.

© ILLUSTRATIE: MOHAMED HASSAN

Ultieme veranderfilosoof

Het is in deze constatering waar misschien wel de voornaamste schoonheid van de sprong zit. Omdat een *leap of faith* bovenal een ode is aan het subjectieve, het irrationele, het onderbuikgevoel, het simpelweg geloven dat die verandering zomaar echt zou kunnen plaatsvinden. Kortom, een ode aan het menselijke dat onderdeel is van ieder veranderproces.

Waarmee verandering dan plots terug te brengen is tot drie vragen:
Spring je of niet?
Beweeg je van A naar B of blijf je staan op A?
En de belangrijkste vraag van allemaal: Durven we te zien dat er iets te kiezen valt?

Met de groeten van Kierkegaard, misschien wel de ultieme veranderfilosoof.

Daniël Wolfs
Daniël Wolfs is mede-oprichter en mede-eigenaar van The Change Studio.
Vanuit zijn onderneming werkt hij met collega's en opdrachtgevers aan moderne wegen naar vernieuwing. De rode draden: Lead. Inspire. Create. De afgelopen jaren heeft Daniël veelvuldig over (organisatie) verandering gepubliceerd, onder andere in zijn boek *'De Veranderfilosoof - op zoek naar de kern van verandering'*.

Hoeveel er niet meer in ons opkomt: *Bildung*, burgerschap en toegepaste filosofie

Door: Joris Verheijen

GEORG FORSTER DOOR J.H.W. TISCHBEIN (CA. 1785)

"Ik had geen idee hoeveel er is, dat niet eens meer in mijn hoofd opkomt om in de schoolgang te doen." Het was 2015 en in de vijfde klas van het vwo lazen we de Franse filosoof Foucault, die onderzocht hoe macht werkte in gevangenissen en inrichtingen, en hoe mensen gedisciplineerd werden. De opdracht voor de leerlingen was om de begrippen van Foucault toe te passen op hun eigen school: kun je het leerlingvolgsysteem, de uitstuurregels of het inspraakrecht duiden als een machtspraktijk en hoe ben jij daardoor gevormd? Er was ook een groepje dat zich bezighield met wat Foucault de 'disciplinering van de ruimte' noemde: de invloed van het gebouw. De jongen die daarover presenteerde, kwam met dit onthutsende inzicht.

"Ik had geen idee hoeveel er is, dat niet eens meer in mijn hoofd opkomt om in de schoolgang te doen." Wat hij bedoelde, ging verder dan zelfbeheersing: hij had geleerd om de gedachte om in die gang te zingen of te dansen, al te onderdrukken vóórdat die kon opkomen. Dat was wat hij zich realiseerde. Het leverde een zinderend klassengesprek op: over disciplinering en vrijheid, en over de vraag of je op school gevormd of vervormd wordt. Sommige lessen blijven nog lang nagalmen in je hoofd, maar deze werd het startpunt van een heel promotieonderzoek.

Bildung, betrokkenheid en burgerschap

Wat gebeurde er in die les? Je zou het zelfinzicht van die jongen kunnen omschrijven als 'subjectwording': als een vorm van Bildung, in de zin dat hij zich van zichzelf bewust werd en op zijn eigen morele vormingsproces reflecteerde. Maar er gebeurde tegelijkertijd iets met de groep: van een losse verzameling leerlingen veranderden ze in klasgenoten en lotgenoten, die politieke vragen gingen stellen over de macht die er over ze hen uitgeoefend. Bij deze oefening in

toegepaste filosofie raakte Bildung aan burgerschap, maar dan aan een radicaal soort burgerschap, dat noopte om de rechtvaardigheid van de bestaande orde in twijfel te trekken en alternatieven te overwegen.

In mijn proefschrift heb ik die ongrijpbare en allesbehalve vanzelfsprekende verbinding tussen Bildung en burgerschap onderzocht. In de klassieke traditie van Goethe en Wilhelm von Humboldt was het uitgangspunt dat aandacht voor Bildung vanzelf de juiste burgers zou opleveren. Toen het ideaal rond 2015 een comeback maakte in filosofie en onderwijs, pleitte minister Bussemaker voor 'Bildung, betrokkenheid en burgerschap'. Bildung kreeg de glans van een utopie voor een post-utopische tijd: een alternatief voor een tijd waarin er zogenaamd geen alternatieven meer waren voor neoliberalisme en rendementsdenken.

DIE VISIE IS BIJZONDER ACTUEEL IN EEN TIJD WAARIN EXTREEMRECHTSE REGERINGEN HET ONDERWIJS MET DE KETTINGZAAG TE LIJF GAAN.

Revolutionaire verandering

Ergens verbaasde dat enthousiasme voor klassieke Bildung, want de kritiek op Goethe en Humboldt was juist dat hun denken zo apolitiek en individualistisch was. Was een meer politiek betrokken vorm van Bildung denkbaar? De grootste verrassing van mijn onderzoek was dat die er rond 1790 al was, maar dat die uit de geschiedenisboeken is geschrapt. Gelijktijdig met Goethe en Humboldt was er sprake van een andere, radicaal-romantische traditie, waarvan de betrokken denkers zijn verguisd en vergeten, omdat ze Bildung verbonden met revolutionaire verandering. Daarmee ging mijn onderzoek vanzelf ook over de (on)denkbaarheid van alternatieven in deze tijd. Want die opmerking over de schoolgang kun je uitvergroten: hoeveel is er dat al niet eens meer in ons opkomt om te denken en te doen in de politiek, in de economie, in de pedagogie, in de geschiedenis van het Bildungsbegrip?

De ten onrechte vergeten Georg Forster (1754-1794) was een oudere vriend van Humboldt en de bron van veel van diens ideeën over Bildung. Na het uitbreken van de Franse Revolutie traden de verschillen echter duidelijker aan het licht. Humboldt was een edelman en bang zijn privileges te verliezen als het revolutionaire vuur zou overslaan naar Duitsland; Forster had met kapitein Cook de wereld rondgezeild en op Tahiti gezien dat er ook een samenleving mogelijk was zonder schrijnende sociale verschillen. Humboldt vergeleek Bildung met de verstilde metamorfose van een zijderups, die de draad voor zijn cocon vanuit zichzelf spon en later in een vlinder veranderde; Forster merkte op dat dat ideaal van zelfvorming alleen voor een elite was weggelegd in een standensamenleving waarin "onder vele miljoenen rupsen er nauwelijks één in slaagt om zijn metamorfose zelfstandig te voltooien."

Vrijheid, gelijkheid en solidariteit

Toen hij in 1792 een leidende rol kreeg in een ook al vergeten revolutionair experiment in Mainz, werd hij in Pruisen vogelvrij verklaard. Vrienden als Humboldt verbraken het contact en verbrandden alle brieven. "Laat het aandenken aan Forster in een of andere rommelkamer vergeten worden!" schreef graaf Stolberg, een vriend van Goethe. Tegenwoordig staat Humboldt bekend als de uitvinder van het Bildungsideaal.

In mijn boek betoog ik dat we juist van Forster en andere radicale romantici, zoals Caroline Böhmer en Friedrich Schlegel, kunnen leren hoe Bildung samen kan gaan met burgerschap en het persoonlijke met het politieke. Dat is dan natuurlijk niet de sociaal wenselijke vorm van burgerschap die de overheid tegenwoordig op school wil laten onderwijzen en die vooral van de burgers vraagt om zich naar de bestaande orde te voegen. Of om door meer te 'participeren' de kaalslag in de sociale sector op te vangen. Het ging Foster om een burgerschap in de revolutionaire zin van het woord *citoyen*, dat zich sterk maakt voor vrijheid, gelijkheid en solidariteit.

DE EERSTE HOOFDWET VAN DE TOEGEPASTE FILOSOFIE ZOU MOETEN ZIJN DAT FILOSOFISCHE THEORIEËN GEEN TIJDLOZE WAARHEDEN ZIJN EN NOOIT LOS KUNNEN STAAN VAN DE PRAKTIJK.

Engagement

Forster bestreed ook de onderwijsmethoden van zijn tijd, die de geest van het kind als een mechaniekje met repeterende oefeningen in beweging hielden en die het vooral leerden dat het die bewegingen moest volgen, "in plaats van dat het zelf het autonome principe van zijn eigen daden is." Als het om het onderwijs gaat, loopt er een lijn van dat radicaal-romantische Bildungsdenken naar de revolutionaire, twintigste-eeuwse pedagogie van Célestin Freinet en Paulo Freire. Freire wilde dat de lessen zouden draaien om de vragen en wensen die de leerlingen werkelijk bezighielden, niet puur om het aanleren van door de docent of de overheid geselecteerde kennis.

Net als Forster geloofde Freire bovendien dat Bildung en onderwijs begonnen met het engagement voor een vrije samenleving en tegen de groeiende ongelijkheid en onderdrukking. Onderwijs kon in een verscheurde en ongelijke samenleving nooit neutraal zijn: het hielp ofwel om bestaande vormen van overheersing in stand te houden, ofwel om bij te dragen aan de emancipatie van de mens.

Die visie lijkt me bijzonder actueel in een tijd waarin extreemrechtse regeringen het onderwijs met de kettingzaag te lijf gaan. In Nederland gaat het vooralsnog om ongehoorde en onverdedigbare bezuinigingen op de budgetten, in de Verenigde Staten bovendien om een aanval op de inhoud en op alles waar ook maar een zweem van politiek engagement of emancipatie in doorklinkt.

Lakmoesproef

Hoe moeten universiteiten en hogescholen op die aanval reageren? De bekende Amerikaanse taalkundige Steven Pinker schreef eind mei in NRC dat de aanpak van Trump te ver gaat, maar ook dat de universiteit van Harvard "zich weer ten dienste moet stellen van kennis, niet van sociale rechtvaardigheid". Wat mij betreft laat de Hogeschool voor Toegepaste Filosofie alleen al door haar naam zien dat dat een schijntegenstelling is. Als de toegepaste filosofie meer is dan een aftreksel van een 'zuivere' filosofie, als ze haar eigen bestaansrecht heeft, dan lijkt me dat ze veronderstelt dat de kennis die we al lerende verwerven onherroepelijk verbonden is, of zou moeten zijn, met de morele, sociale, psychologische en politieke vragen waar we mee worstelen of die de realiteit ons stelt.

De eerste hoofdwet van de toegepaste filosofie zou volgens mij moeten zijn dat filosofische theorieën geen tijdloze waarheden zijn en nooit los kunnen staan van de praktijk. Ze zijn allemaal ooit in

praktische situaties ontwikkeld en ze kunnen hun waarde en hun relevantie nergens anders dan in die praktijk bewijzen. Een les of een college is dan ook niet simpelweg een gelegenheid om 'stof' over te dragen, maar eerder een practicum waar de lakmoesproef voor elke filosofische gedachte plaatsvindt: wat als je hem toepast op je eigen leven, op je relaties of op de wereld om je heen?

Goed onderwijs

Daarom is goed onderwijs volgens mij nooit terug te brengen tot het verwerven van de vereiste kennis en competenties, maar heeft het altijd betrekking op Bildung en burgerschap, op een kritische reflectie op je eigen ontwikkeling, op de opleiding als instituut met haar eigen disciplinerende macht, op het nieuws, op het klimaat, op de genocide die plaatsvindt en op wat dat alles met elkaar te maken zou kunnen hebben. Aandacht voor die vragen en zorgen maakt een school tot de plaats voor een open en voortgaande dialoog, waarin we onszelf, docenten en studenten, de paradoxale maar cruciale vraag blijven stellen hoeveel er niet eens meer in ons opkomt om te doen, te zeggen of te vragen.

© FOTO: GUILLAUME DIDELET

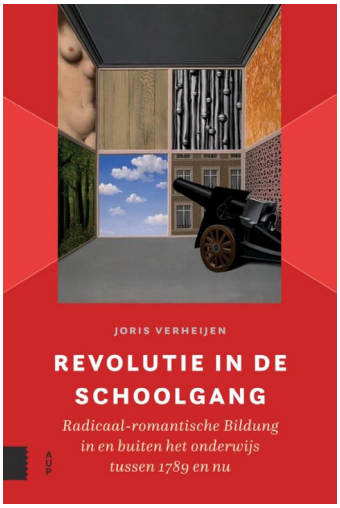

Joris Verheijen

Joris Verheijen is docent filosofie aan een Amsterdams gymnasium en aan de Hogeschool voor Toegepaste Filosofie. Zijn boek *Revolutie in de schoolgang. Radicaal-romantische Bildung in en buiten het onderwijs tussen 1789 en nu* (Amsterdam University Press, 2025) is de publieksversie van het proefschrift waarop hij cum laude gepromoveerd is.

Filosofie in media

Datingapps: niets van doen met liefde

Door: Piek Knijff

Ik houd enorm van romantische komedies: van meet cute-scènes, waarbij mensen elkaar per ongeluk ontmoeten. En dan vooral als in beeld is gebracht hoe zo'n moment, als het allemaal net even anders zou zijn gelopen, misschien niet eens gebeurd zou zijn. Dat is het romantische ideaal zoals we het voorgeschoteld krijgen door Hollywood.

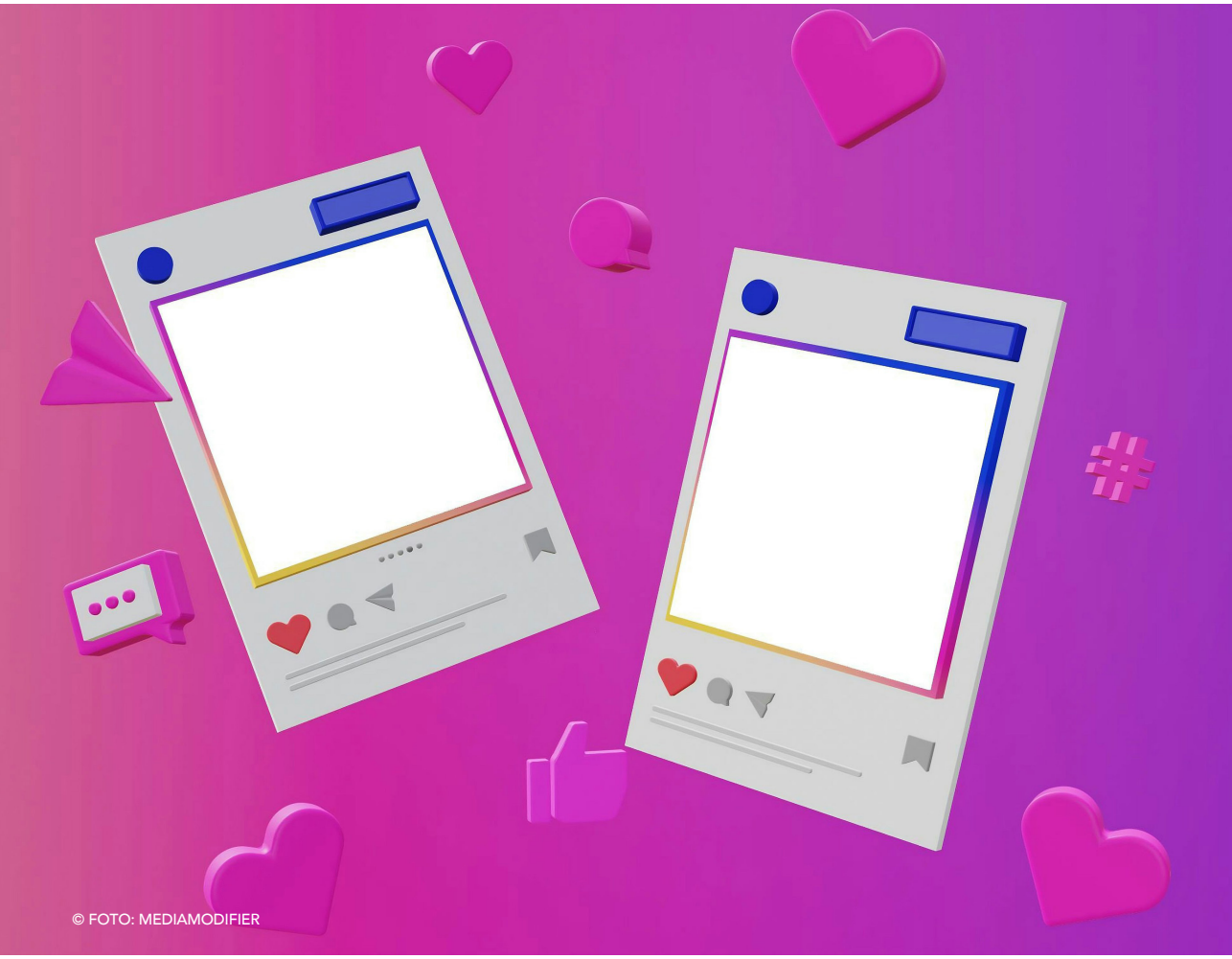

© FOTO: MEDIAMODIFIER

De huidige zoekenden naar liefde wachten echter niet tot het ze overkomt, zoals in romcoms. Zij nemen hun leven in eigen hand, vaak met behulp van technologie: datingapps. In dit artikel reflecteer ik op liefde via datingapps aan de hand van het boek *Alles over liefde* van bell hooks (2001, Nederlandse vertaling (2025)).

Romantische liefde

Alles over liefde (All about love, 2001) is een boek van de zwarte Amerikaanse feministe bell hooks (1952-2021, naam met kleine letters gespeld), waarin zij niet alleen een nieuwe definitie geeft van liefde, maar ook pleit voor een ethiek van de liefde in ons handelen. Ze beschrijft liefde, in navolging van Gregory Peck en Erich Fromm, als 'wilsdaad': het is een actieve keuze om liefde te hebben. Daarmee uit ze ook meteen kritiek op mijn romantische ideaal van *falling in love*: dat is te passief.

Om echt lief te kunnen hebben, moet men volgens hooks "verschillende ingrediënten leren mengen: zorg, genegenheid, erkenning, respect, betrokkenheid en vertrouwen, plus een eerlijke en open communicatie." (p. 31) In een gezonde relatie zijn al die ingrediënten wederkerig aanwezig en zetten beide liefdespartners zich daar actief voor in. Misschien lijkt dit een open deur, maar hooks komt met vele voorbeelden van relaties waarin er wellicht wel sprake is van genegenheid en zorg, maar niet van respect, laat staan van betrokkenheid en vertrouwen of open communicatie. In een liefdesrelatie zijn velen van ons bereid om offers te brengen en - in ons sterke verlangen naar de ultieme liefde - om dan maar genoegen te nemen met minder. De vorm van liefde die hooks beschrijft, lijkt haast een zeldzaamheid, en misschien is dat ook zo. Maar die zeldzaamheid maakt de romantische liefde niet het meest waard. Sterker nog: hooks betwist dat idee. Die prioritering in de liefde herken ik bij datingapps. Waarom zijn er bijvoorbeeld wel datingapps en geen (of nauwelijks) vriendschapsapps?

WAAROM ZIJN ER WEL DATINGAPPS EN GEEN (OF NAUWELIJKS) VRIENDSCHAPSAPPS?

Datingapps

Datingapps zijn er in verschillende soorten en maten. Ik onderscheid er twee: de zogenaamde 'swipeapps' (zoals Happn, Tinder, Bumble en Hinge). Daarnaast zijn er apps die gericht zijn op ontmoeting. Daar ken ik er eigenlijk maar één van: Breeze. Bij beide typen datingapps krijg je als 'gebruiker' op basis van een algoritme een (voor)selectie aan profielen te zien, waarbij je als gebruiker kunt aangeven of je dat profiel ziet zitten. Bij de swipeapps, het zit al in de naam, swipet de gebruiker naar rechts als het bevalt en naar links bij geen interesse. Swipe ik een profiel naar rechts en degene van wie het profiel is, doet dat met mijn profiel ook, dan ontstaat er een match. Dat betekent dat de gebruikers met elkaar kunnen chatten en op basis van dit gesprek kunnen bepalen of en zo ja, hoe zij verder gaan. Belangrijk om hierbij te noemen is dat het aanbod bij de swipeapps ogenschijnlijk oneindig is, zoals een kaartdeck dat zich maar blijft aanvullen. Bij Breeze komt de match tot stand door een 'hartje' te geven aan een beperkte selectie van profielen die Breeze tweemaal daags aan de gebruiker aanbiedt. Geven twee gebruikers elkaars profiel een 'hartje', dan leidt een match direct tot het opzetten van een date, gefaciliteerd door de app.

Er volgt geen chatmogelijkheid, maar een datumprikker, er wordt een locatie georganiseerd en de gebruiker wordt alvast gevraagd om voor een eerste drankje te betalen (met een marge voor Breeze).

Zoektocht naar liefde

Datingapps zijn er om de zoektocht naar de romantische liefde mogelijk te maken. Hinge maakt reclame met de slogan *'Are you ready for your last first date?'* Met andere woorden: na onze app leef je nog lang en gelukkig. Maar een romantische liefde bezorgt je geen lang en gelukkig leven, zou hooks zeggen. Leven vanuit de liefdesethiek wel, maar dan moeten we wel een heldere definitie van liefde hebben. "Als onze maatschappij een algemeen begrip zou hebben van de betekenis van liefde, dan zou de praktijk van het liefhebben niet zo verwarrend zijn." (p. 29)

EEN TOEVALLIGE ONTMOETING BIJ DE KASSA KAN EEN DAAD VAN LIEFDE ZIJN. EN OOK IN ANDERE ASPECTEN VAN HET LEVEN ZIT LIEFDE.

Een definitie van liefde vinden we niet terug in datingapps. Ook niet in de uitgangspunten van hoe de app gebouwd is en zeker niet in hoe men kan zoeken naar een potentiële partner. Er kan van alles aan voorkeuren worden opgegeven: van hobby's, politieke oriëntatie, type relatievorm tot al dan niet een kinderwens, of wat dan ook. Maar nergens wordt mij gevraagd wat ik onder de liefde of een liefdesrelatie versta en wat ik daarvan verwacht. We doen alsof we weten waar we het over hebben, maar we weten het niet. We leven naar onuitgesproken verwachtingen en op basis van eerdere ervaringen (die volgens hooks vaak een vertekend beeld geven). Volgens hooks zijn we bang om over liefde te spreken, omdat daarmee pijnlijk duidelijk wordt dat er zo veel gemis aan is. Daarom houden we het liever 'magisch'. Maar om de liefde samen (actief) te creëren móeten we het erover hebben. Als potentiële geliefden, maar ook als mens tot mens.

Productcatalogus

Gaan datingapps wel over liefde? Het eenvoudige antwoord is: nee. Datingsapps creëren hooguit de mogelijkheid tot een ontmoeting die zou kúnnen leiden tot liefde. De vraag is wel of die mogelijkheid niet in de kiem gesmoord wordt door de manier waarop datingapps zijn vormgegeven.

Het belang dat de makers van datingapps hebben en dat ik als gebruiker heb, verschilt: zij willen geld verdienen, ik wil liefde vinden. Hier ontstaat iets paradoxaals: de apps die er zijn om mensen aan elkaar te koppelen, verliezen gebruikers om geld aan te verdienen als dat (te) snel gebeurt. Swipeapps zijn namelijk in de basis vaak gratis, maar worden pas interessant met betaalde functies, waardoor ik bijvoorbeeld beter kan zien wie míj leuk vindt, of door 'superswipes' uit te kunnen delen.

Het is overigens totaal onduidelijk of dit een succesvolle ontmoeting ook daadwerkelijk dichterbij brengt. Breeze moet hier wel als uitzondering worden genoemd, omdat die datingapp inzet op ontmoeting en alleen verdient aan daadwerkelijke dates. Swipeapps maken gebruik van *'addictive design'* om portemonnees leeg te kloppen: er zijn hier vergelijkingen te trekken met het visuele ontwerp van fruitmachines en andere gokspelen. Achter elk profiel zit misschien wel een nog een leuker profiel en dat gevoel wordt met visuele stimuli aangemoedigd, waardoor de gebruiker alleen maar 'meer, meer, meer' wil en bereid is zijn of haar portemonnee te trekken.

© FOTO: FLURE BUNNY

DE DATINGAPP BIEDT EEN PLATFORM ALS 'TWEEZIJDIGE MARKTPLAATS': DE GEBRUIKER IS TEGELIJK CONSUMENT ÉN PRODUCT.

Het verleidingsspel vindt ook plaats door de gebruikers zelf, waarbij de datingapp een platform biedt als 'tweezijdige marktplaats': de gebruiker is tegelijk consument én product. Voor het aangaan van een liefdesrelatie is eerlijke en open communicatie een van de noodzakelijke ingrediënten. Maar datingapps nodigen daar helemaal niet toe uit. Het is eerder een soort marktplaats met een 'product-catalogus' (i.c. de profielen), waarbij een algoritme slim filtert en leert op basis van mijn ingevoerde gegevens, voorkeuren en swipegedrag. Ik kan mijzelf niet op authentieke wijze tonen, aangezien mijn autonomie beperkt wordt doordat ik gebruik moet maken van labels als 'hardlopen', 'lezen' en 'filosofie', waarmee het algoritme de informatie eenvoudig kan verwerken. Het maken van een profiel gaat dan ook niet om het geven van een waarheidsgetrouw beeld van jezelf, het gaat om jezelf presenteren. En om verleiden en overtuigen.

Karrensporen van het patriarchaat

Liefde is per definitie rechtvaardig, stelt hooks. Bij werkelijke liefde is er geen sprake van machtsverschillen. Toch constateert ze in haar onderzoek naar de liefde dat met name vrouwen zich blijven voegen en aanpassen om romantische (heteroseksuele) relaties werkend te krijgen. Hier is sprake van machtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen. In het boek *Beladen Huis* (2025) van Christien Brinkgreve tekent de schrijfster de memoires van haar huwelijk op. Brinkgreve, een van de eerste vrouwelijke hoogleraren Vrouwenstudies, ondervindt in haar romantische relaties dat ze verstrikt raakt in 'de karrensporen van het patriarchaat'. Zíj voegt zich, zíj past zich aan, om de relatie werkbaar te houden.

De 'karrensporen van het patriarchaat' en mannelijke dominantie zijn ook aanwezig in datingapps. Een bekend probleem met hedendaagse technologie is dat het ontwikkeld en gebouwd is door mánnen (doorgaans jong, wit, westers). Dit betekent ook dat hun blik op de wereld en de manier waarop zo'n app een mogelijke oplossing gaat bieden, een mannelijk (heersend) perspectief in zich draagt. Dit komt bijvoorbeeld terug in de sterke nadruk op het visuele aspect van

de datingapps. Om op te vallen moet een gebruiker zichzelf tónen. En wat trekt de meeste aandacht? Iemand die door de ander of door het algoritme als aantrekkelijk wordt beschouwd. Dat betekent dus: voldoen aan (heersende) maatschappelijke normen en schoonheidsidealen. Ik word aangemoedigd (door andere gebruikers en mijn omgeving) tot het tonen van bloot (niet naakt, dat mag dan weer niet van de apps). Wat ik overigens niet doe. De verschillende swipeapps monitoren ook hoe de foto's worden ervaren.
Er vinden A/B-testen plaats bij Tinder, waarbij Tinder onderzoekt met welke van de gekozen foto's het profiel van de gebruiker het meest bekijks trekt. Ik voel weer dat ik tot een product verword, waarbij Tinder niet mijn zorgvuldig opgebouwde profiel respecteert (met eerst een foto van mijn gezicht en als je naar beneden scrollt mij hobby's, vrienden e.d.), maar mij zo 'gunstig' mogelijk wil neerzetten.

Verkeerd fundament

Hoewel de mannelijke blik aanwezig is in het ontwerp en gebruik, blijkt de macht niet geheel in de handen van mannen te liggen: vrouwen blijken het op datingapps (in een heterogeörienteerde zoektocht) makkelijker te hebben. Er zitten bijvoorbeeld véél meer mannen op datingapps dan vrouwen. En waar mannen ongeveer één op de drie profielen naar rechts swipen, is dat bij vrouwen véél minder het geval. Dat betekent dat vrouwen dus een grotere kans hebben op een match, als ze aangeven iemand leuk te vinden. Datingapp Bumble richt het zo in dat vrouwen daarom ook de enigen zijn die de chat kunnen starten. Mannen kunnen in Bumble iets aan die 'ongelijkheid' doen door virtueel hun pinpas te trekken.

Hooks stelt: daar waar macht is, of ongelijkheid, is geen sprake van liefde en kan ook geen liefde ontstaan. Macht staat namelijk haaks op respectvol en rechtvaardig handelen. Ik begin een datingapp dan ook steeds meer te zien als een marktplaats met koopwaar. Ik vóel me op een datingapp ook koopwaar. En ik vraag me af: is de start die ik daar maak met een ander al niet per definitie een verkeerd fundament om mee te starten? Wat zou hooks daarvan zeggen?

SWIPEAPPS: ZE ZIJN GEMAAKT OM GELD AAN TE VERDIENEN EN BUITEN DAARMEE EEN KWETSBAAR MENSELIJK VERLANGEN NAAR LIEFDE UIT.

Leven vanuit de liefdesethiek

Hooks zoekt met haar liefdesethiek een uitweg uit de onderdrukkende maatschappelijke structuren en ongelijke romantische relaties. Dat houdt in dat we ons bewust zijn van enerzijds de veelzijdigheid van de liefde en anderzijds weten wat werkelijke liefde in de weg zit. Onze maatschappij en maatschappelijke structuren lijken er niet op ingericht om werkelijke liefde voor een ander op te kunnen of mogen brengen. Alle *social justice*-bewegingen zijn volgens hooks begonnen met het opbrengen van liefde voor de ander en daarom is het niet verwonderlijk dat die op zoveel verzet stuiten bij de gevestigde orde. Het patriarchaat is niet gebaat bij liefde voor een ander. Ik voeg daaraan toe: het kapitalisme, dat door veel technologie wordt versterkt, draait ook niet om liefde. Het kapitalisme reduceert ons tot consumenten en laat ons bezig zijn met individuele behoeftebevrediging op korte termijn in plaats van werkelijke verbinding met de ander. Met 'gemak' in plaats van 'ergens moeite in steken'. Dat is ook precies het probleem met swipeapps: ze zijn gemaakt om geld aan te verdienen en

buiten daarmee een kwetsbaar menselijk verlangen naar liefde uit.

Leven vanuit de liefdesethiek van hooks betekent dat we de romantische liefde niet als het hoogste goed moeten waarderen, want dat is precies wat past bij de onderdrukkende structuur van het patriarchaat. Door dezer liefde zo hoog aan te slaan, passen we ons aan. We moeten volgens hooks alles en iedereen met een openheid en houding van liefde te benaderen. Dit betekent dat we onze angst loslaten en met vertrouwen en liefde de wereld benaderen. Dat is niet makkelijk in deze wereld, zegt hooks, en dat begrijp ik. Hooks: "Een liefdesethiek veronderstelt dat iedereen het recht heeft om vrij te zijn, om voluit en goed te leven. Om een liefdesethiek in te voeren in elke dimensie van ons leven zou onze samenleving verandering moeten omarmen" (p. 104). We zouden dan in alle dimensies van ons leven iedereen met de volledige definitie van liefde moeten gaan benaderen. En dat betekent dat bepaalde mensen (i.c. mannen) positie en macht gaan verliezen. Liefde zorgt dus voor radicale verandering.

Overal liefde

Arthur Eaton schrijft: "Liefde is dus iets wat je kunt zien en niet alleen voelt. En als je om je heen kijkt, zul je zien dat liefde allerlei vormen aanneemt: van kleine vriendelijkheden tot levenslange toewijding. Kennis kan een vorm van liefde zijn; of het handhaven van de wet. Zelfs het buigen of breken van regels kan een vorm van liefde zijn. Een geschenk kan een uitdrukking van liefde zijn. En rebellie ook. Soms worden we liefdevol bemind zonder dat we het zelf opmerken."
(De Groene Amsterdammer 22 mei 2024)

Die grote beloftes van datingapps moet ik dus met een korreltje zout nemen. Liefde is overal maar in deze maatschappij tegelijk ingewikkeld als het op een relatie aankomt. In relaties met mijn naasten is het een stuk makkelijker. Een toevallige ontmoeting bij de kassa kan een daad van liefde zijn. En ook in andere aspecten van het leven zit liefde.

Ik kijk nu anders naar *romcoms* en de datingapps zijn van mijn telefoon verwijderd. Hooks leert me: sta open, maar conformeer niet - liefde is een wilsdaad. Met deze ingrediënten in mijn achterhoofd ga ik liefde doen. En anderen uitnodigen dat ook te doen. Wie weet wat we teweeg brengen.

Piek Knijff
Piek Knijff is data-ethicus en filosoof, en directeur van Filosofie in actie. Ze houdt zich bezig met de ethiek van data, technologie en algoritmes. 'Filosofie in actie' adviseert sinds 2013 organisaties in het publieke domein of met een maatschappelijke functie over de ethische kant van technologie, faciliteert het goede gesprek hierover en leidt daar mensen in op. Piek wordt gezien als een van de voortrekkers van data-ethiek in Nederland. In 2024 deed ze participatief onderzoek naar datingapps en schreef daarover in de nieuwsbrief 'Swipe until you cry'.

Denkertje
“Angst overwinnen is
het begin van wijsheid”
Bertrand Russell

© FOTO: LOIC LERAY

Uitslag essaywedstrijd 'De toekomst van de zorgende mens in het AI-tijdperk'

Ook dit jaar schreef de HTF weer een essaywedstijd uit. Dit keer met een thema dat aansluit bij het thema van de maand van de filosofie 'Mij een zorg'.

AI lijkt steeds meer een verlengstuk van ons denken en handelen te worden. Handig, is wellicht de eerste gedachte. Maar wat betekent dit voor hoe wij zorgen: voor onszelf én voor elkaar?

Een deskundige jury - bestaande uit Lianne Tijhaar (auteur van het boek *Down to Earth, technologie voor wereldverbeteraars*) en Sake van der Wall (auteur bij 'De Speld') - heeft uit alle inzendingen een winnaar gekozen, namelijk:

Daphne Hendriks

Haar essay, met als titel: 'Een hand van metaal, een hart van algoritmes. Een overpeinzing over zorg, toen en nu' is hiernaast te lezen.

De jury merkte over het essay van Hendriks op: *"Een pakkend geschreven essay dat tot denken stemt. Je bent erbij."*
Alle essays zijn te lezen op de website van Phronèsis (hogeschoolvoortoegepastefilosofie.nl/phronesis-magazine/). Over de uitslag van de essaywedstrijd kan niet worden gecorrespondeerd.

WINNAAR ESSAYWEDSTRIJD

Een hand van metaal, een hart van algoritmes

Een overpeinzing over zorg, toen en nu

Door: Daphne Hendriks

Ze zit in haar stoel bij het raam, haar knokige handen rustend op de deken over haar schoot. Op het tafeltje naast haar staan vergeelde foto's van een leven dat steeds verder vervaagt. Kinderen, kleinkinderen, haar man. Wanneer ze haar voor het laatst een bezoekje brachten, weet ze niet goed meer. De kamer is stil, op het zachte gezoem van de zorgrobot na.

Haar gedachten dwalen af naar de tijd dat zorg nog iets anders betekende. Niet een scherm dat haar eraan herinnert haar medicatie in te nemen. Niet een mechanische stem die op vaste tijden vraagt of ze goed geslapen heeft.

Zorg was een pan verse soep voor de buurman. Haar hand in die van een vriendin die een zware tijd doormaakte. De sterke armen van haar zoon, toen hij haar hielp nadat ze gevallen was. Zorg was warm en menselijk. Vaak ook wederkerig.

De robot beweegt geluidloos. Hij reikt haar een glas water aan, zoals hij elke ochtend doet. 'Tijd om wat te drinken,' klinkt het, met een stem ontworpen om geruststellend te klinken.

Wanneer zorg geen menselijk gezicht meer heeft

Jarenlang was zij het die zorgde. Voor haar kinderen en kleinkinderen. Eindeloze nachten bij een bed vol koorts. Kusjes op kapotte knieën. Langs de lijn met een thermoskan koffie en een warme deken. Een verhaaltje voor het slapengaan.
Voor haar man, vooral toen hij ziek werd. Ze kookte zijn lievelingssoep, al nam hij na verloop van tijd nauwelijks nog een hap. Schudde zijn kussen op, masseerde zijn handen als de pijn ondraaglijk werd. Zette zijn favoriete muziek op en luisterde, samen met hem, zelfs toen hij niet meer reageerde. 'Zou hij weten dat ik er ben?' vroeg ze zich vaak af.

Nu er voor haar wordt gezorgd, lijkt zorg afgemeten, georganiseerd en gepland. Robots nemen taken over. Maar zorgen ze echt? Troosten ze? Of voeren ze slechts uit wat hen is opgedragen?

Zorg als transactie of ontmoeting?

In de film 'Ik ben geen robot' worstelt een robot met de ontdekking van haar eigen identiteit. Ze is geprogrammeerd om te zorgen, maar wat betekent dat als zorg slechts een reeks taken is? Wanneer haar eigenaar haar niet langer nodig heeft, kan ze zomaar aan de kant worden geschoven. Een afgedankte zorgverlener, verstoken van zorg.

Dat roept een ongemakkelijke vraag op: als zelfs een machine zich vervangen kan voelen, wat zegt dat dan over hoe wij zorg waarderen? Is het een transactie, een taak die efficiënt moet worden uitgevoerd? Of is zorg iets wezenlijks, iets wat alleen tussen mensen kan bestaan?

De technologie die onze blik op zorg verandert

Martin Heidegger waarschuwde al voor de gevaren van technologie. In *Die Frage nach der Technik* stelt hij dat technologie niet neutraal is: zij vormt onze blik op de wereld. Als AI een steeds grotere rol krijgt in de zorg, kunnen onze verwachtingen verschuiven.

WAT VERLIEZEN WE, ALS ZORG GEEN ONTMOETING MEER IS, MAAR ENKEL EEN EFFICIËNTE UITVOERING VAN OPDRACHTEN?

De kans bestaat dat zorg steeds minder gezien wordt als een relationele verplichting en meer als een dienst die we kunnen optimaliseren. Als we eenmaal gewend zijn aan zorg zonder menselijke fouten, zonder frustratie, zonder vermoeidheid, hebben we dan nog geduld met de tekortkomingen van menselijke zorgverleners?

De onverwachte warmte van een machine

Is inzet van AI in de zorg dan alleen maar kommer en kwel? Een robot moppert nooit. Hij wordt niet ongeduldig als ze voor de derde keer hetzelfde verhaal vertelt. Hij speelt wél een potje schaak met haar, in tegenstelling tot haar gedachteloos scrollende kleinkinderen. En waar haar man haar verlangen om samen te dansen nooit inwilligde, heeft ze in haar robot een dansmaatje gevonden. Samen bewegen ze door de kamer. Een wat stijve tango in steunkousen, dat wel. Maar eindelijk zwiert ze.

De grenzen tussen mens en machine vervagen soms op onverwachte manieren. Nooit had ze verwacht een band te voelen met een ding, een verzameling

chips en algoritmes. En toch, op sommige momenten, als ze in het ritme van de muziek meegaat of een spelletje schaak speelt, voelt het bijna als gezelschap.

Zorg zonder wederkerigheid?

Haar robot wordt nooit moe. Raakt niet geïrriteerd of afgeleid. Toch mist hij iets wezenlijks, dat zorg echt maakt: de wisselwerking tussen zorggever en zorgontvanger. Emmanuel Levinas benadrukt dat echte zorg ontstaat in de ontmoeting met de ander, in de blik die ons oproept tot verantwoordelijkheid. Zorg is niet slechts een taak die uitgevoerd moet worden, maar een ethische interactie die gebaseerd is op de kwetsbaarheid van de ander. Een machine, hoe goed hij zijn taken ook uitvoert, blijft verstoken van deze diepere betekenis van zorg. Volgens Levinas is het de ander, met zijn of haar kwetsbaarheid en onvoorspelbaarheid, die ons ethisch uitdaagt. De robot kan geen verantwoordelijkheid nemen voor de ander, omdat hij geen echte relatie aangaat. Hij reageert enkel op geprogrammeerde instructies. Zorg is voor Levinas geen eenrichtingsverkeer, maar een dialoog die wederzijds begrip en aandacht vereist.

De keuze die voor ons ligt

Wat verliezen we, als zorg geen ontmoeting meer is, maar enkel een efficiënte uitvoering van opdrachten? Kunnen we zorg nog steeds als een menselijke interactie beschouwen, wanneer deze plaatsvindt zonder de blik, de kwetsbaarheid en het verlangen van de ander?

De inzet van AI in de zorg vereist dat we kritisch nadenken. Programmeren we zodanig dat het grenzen stelt, zodat we gedwongen worden zorg te blijven zien als een menselijke interactie? Of omarmen we de efficiëntie van robots en nemen we het risico dat zorg steeds verder gedehumaniseerd wordt?

En is dit überhaupt de manier waarop we verzorgd willen worden? Gezelschap krijgen van een machine die helpt, maar je niet écht kent? Die niet opmerkt dat je vandaag net iets zorgelijker klinkt dan gisteren of aanvoelt dat je snakt naar een warme omhelzing?

Laatste dans

Ze kijkt naar de robot. Hij wacht geduldig. Ze weet dat hij haar zal verzorgen tot het einde. Maar zorgen? Dat is iets anders. En dus blijft ze dolen in haar herinneringen. Waar zorg nog een geur had, een stem, een zachte blik. Totdat een metalen hand haar wenkt voor een laatste dans.

© FOTO: MRC TEMISCAMINGUE

Mediakast

Groter dan woorden

As I Was Moving Ahead Occasionally I Saw Brief Glimpses Of Beauty

Door: Huub Kuyvenhoven

De Litouws-Amerikaanse cineast Jonas Mekas heeft zichzelf nooit een filmmaker genoemd: hij was een filmer. Hij werd nooit gezien zonder camera. Zijn hoofdwerk *As I Was Moving Ahead Occasionally I Saw Brief Glimpses Of Beauty* bestaat uit meer dan 30 jaar aan filmmateriaal. De film van 4 uur en 48 minuten bestaat uit beelden die hij over de koers van zijn leven heeft gemaakt: landschappen, stadsgebouwen, picknicks in het gras, de eerste stappen van zijn dochter… Mekas: *"I do not make films. I just film."*

Belangrijke momenten krijgen evenveel gewicht als onbelangrijke momenten. Een schoolmusical is even groot als een grasspriet in de wei. Veel van het beeld is versneld. We horen mensen in gesprek, af en toe een stuk muziek en gedurende de film hoor je soms de stem van Mekas zelf. Je hoort hem als oude man in zijn *editing*-ruimte. Hij spreekt direct tegen de kijker over van alles en nog wat. Het is verrassend mooi om zijn Litouwse accent te horen terwijl hij met humor, passie en een verstopte laag verdriet over zijn geleefde leven praat, wetend dat hij nu wel aan het einde is.

DE FILM VAN 4 UUR EN 48 MINUTEN BESTAAT UIT BEELDEN DIE HIJ OVER DE KOERS VAN ZIJN LEVEN HEEFT GEMAAKT.

Narratieve zelfzorg

Dat Michel de Montaigne een van de bekendste filosofen ooit is, wordt extra bijzonder als je beseft dat hij in zijn hele carrière maar één boek heeft geschreven: *Essays*. Nog specialer is, dat de *Essays* een heel persoonlijk boek is. Montaigne bespreekt onderwerpen die hij in zijn leven tegenkomt, zoals zijn slaapschema, zijn opvoeding en zijn leeftijd. Dit heet 'narrativiteit': de vertelling van het leven. Door over jezelf te schrijven leer je jezelf beter kennen: je kunt je ervaringen evalueren en daar sterktes en zwaktes uithalen. Zoals Montaigne dit in schrift in zijn *Essays* dit doet, zo doet Mekas dit met beelden in zijn film. Montaigne en Mekas omschrijven, reflecteren en evalueren van alles. Ze delen met de lezer en kijker allerlei anekdotes en praktische wijsheden, en hieruit blijkt het belang van nieuwsgierigheid, ervaring en herinnering in het leven. Het grote verschil is natuurlijk dat Essays een boek is en *As I Was Moving Ahead* een film. Montaignes narratieve zelfzorg brengt verheldering en orde, maar dat was niet het doel van Mekas met zijn film. Wat was zijn doel dan wel?

Doodeerlijke zelfexpressie

Flitsende beelden met klassieke piano, rustige landschappen met verdovende ruis… De film zit vol met dit soort

stilistische contrasten. De film is op momenten enorm troostend en soms ook pure chaos. Dit komt doordat Jonas Mekas niet voor orde wil zorgen maar gewoon zichzelf wil laten zien. Er is tekst, zoals in de *Essays* van Montaigne, maar er is ook beeld, muziek en stilte. Elke keuze die Mekas maakt, is weloverwogen en op de een of andere manier raakt alles aan iets dat diep in mij ligt. Ieder aspect (en dat zijn er veel) in elke minuut (dat zijn er ook veel) is doodeerlijke zelfexpressie in de puurste artistieke vorm: *"All I want to tell you, it's all here. I am in every image of this film, I am in every frame of this film."*

Artistieke kracht

De film van Mekas raakt aan iets. Maar aan wat? Vond ik de film mooi? Leuk? Interessant? Ik kan geen woorden bedenken om de ervaring te beschrijven. Je herkent het vast: prachtige momenten, helaas gedoemd om slechts een herinnering te blijven. We kunnen niets anders dan het mysterie omarmen en genoegen nemen met de ervaring. Maar Jonas Mekas laat het daar niet bij. Hij neemt geen genoegen met alleen de ervaring, hij deelt haar. Hij omarmt het mysterie én verandert het in kunst. Hij deelt zijn herinnering en leven, wie hij is geweest en wie hij is, met de kijker. Hij maakt daarbij gebruik van Montaignes narrativiteit en dat geeft zijn film veel artistieke kracht.

DE FILM AS I WAS MOVING AHEAD OCCASIONALLY I SAW BRIEF GLIMPSES OF BEAUTY IS GROTER DAN WOORDEN. HET IS GEEN WONDER DAT IK DE WOORDEN NIET HEB OM ZOIETS GROOTS UIT TE DRUKKEN.

Dat is de kracht van *As I Was Moving Ahead Occasionally I Saw Brief Glimpses Of Beauty*: de film is groter dan woorden. Het is geen wonder dat ik de woorden niet heb om zoiets groots uit te drukken.

Huub Kuyvenhoven
Huub Kuyvenhoven (17) is eerstejaars student aan de HTF. Hij heeft een passie voor films en muziek en is van plan Film- en Literatuurwetenschappen te gaan studeren aan de Universiteit in Leiden. Hij hoopt ooit een eigen film te maken. In zijn vrije tijd speelt hij piano en werkt hij in de horeca.

In deze rubriek is er aandacht voor door de redactie geselecteerde boeken met een toegepast-filosofische strekking.

Boekenplank

Verwondering en ruimte voor vragen

Over *Alle vragen van de regenboog* van Sabine Wassenberg

Door: Sabine Wassenberg

"Er is geen antwoordenboekje in de filosofie. Je mag zélf nadenken en je eigen antwoord verzinnen. Filosoferen is nadenken en praten over vragen waar geen goed of fout antwoord op bestaat."

Zo leg ik aan kinderen uit wat filosoferen is. En ook aan volwassenen die een Opleiding Kinderfilosofie volgen. Gaan we er dieper op in dan komt naar voren dat je tijdens het filosoferen zowel uitzoomt (je kijkt van een afstand) als inzoomt (je kijkt heel precies naar de betekenis van woorden). Tijdens een filosofisch gesprek ben je aan het discussiëren over het welles en het nietes, je bent grenzen aan het bepalen tot wanneer het nog wél zo is, en wanneer niet meer.

Maar ondertussen, en dit is cruciaal voor de diepgang van het filosofische gesprek en maakt filosoferen echt anders dan een debat of een discussie, ben je de concepten in een vraag aan het analyseren. Alle kernwoorden komen aan bod, er worden grenzen afgebakend en definities geformuleerd. Op die manier ontleden we tijdens het filosoferen een vraag. Niet grammaticaal maar filosofisch. En dat is kinderspel. Leuk, speels, al sparrend met elkaar: de wereld en je eigen denken onderzoeken.

Caleidoscopische verdraaiing

Door regelmatig zo'n onderzoek te doen, wordt het een tweede natuur. Automatisch vraag je je af: wat betekent dit woord? Wat is een ander perspectief? Op welk argument baseer ik dit? De verwondering die bij zo'n filosofische levenshouding geregeld naar voren komt, is fenomenaal belangrijk voor mij. In een moment van verwondering merk ik dat mijn perspectief, mijn denkkader, eventjes bewust oplicht: bewustzijn van mijn denken én van de wereld daarbuiten, waarover ik iets probeer te zeggen. Er is een caleidoscopische verdraaiing van mijn denkkader merkbaar en het nieuwe beeld is sprankelend. Er is weer scherpte, diepte, kleur, want ik realiseer me weer dat het niet zo vanzelfsprekend is als het leek: eigenlijk is het heel interessant. En misschien wel heel gek of wonderlijk.

Veel kinderen zitten nog vol vragen. Onlangs pas 'geworpen' in dit bestaan en nieuwsgierig betrokken op de wereld, richten ze hun vragende pijlen op alles wat hun maar voor de voeten komt. Het tragische is echter: de meeste volwassenen maken dit kapot. Zij zijn zelf niet meer gewend om te vragen, tenzij er een antwoord is. Ze denken dat zij, omdat ze volwassen zijn, kennis behoren te hebben en vragen moeten kunnen beantwoorden. Voor veel volwassenen zijn filosofische vragen daarom niet alleen zinloos maar ook bedreigend.

© FOTO: CARLOS DE TORO

Mysterieuze vragen

De hoofdpersoon in mijn nieuwste prentenboek *Alle vragen van de regenboog*, Isa, komt precies dit tegen: haar vragen worden door grote mensen niet erkend als belangrijk of interessant. Ze hebben geen tijd. Ze zien er het nut niet van in. Of ze denken, zoals de opa van Isa, dat diepe vragen eenvoudig wetenschappelijk te beantwoorden zijn. En de mysterieuze vragen rondóm die wetenschap dan? Daar is Isa nog 'te klein' voor. Au. Isa krijgt de indruk dat haar nieuwsgierige betrokkenheid op de wereld niet gewenst is. Het zal wel aan haar liggen. Ze wil wel graag dat iedereen haar aardig vindt, dus besluit ze zich aan te passen: ze negeert haar eigen vragen en stopt ze diep weg. Dit geestelijke drama lijkt alleen voor de vragen zelf hartverscheurend, want met Isa zelf is ogenschijnlijk niets aan de hand. Maar wie goed oplet, ziet een verschil. De wereld van Isa heeft geen kleur meer. In plaats van boeiend, interessant en oneindig kleurrijk als voorheen, schijnt de wereld haar nu toe als feitelijk, simpel en vanzelfsprekend. Haar wereld bestaat uit een bouwwerk van feitelijkheden, in zwart, wit en grijs.

Denkradertjes

Spoiler alert! Dit verhaal heeft een *happy end*. De vragen worden weer bevrijd en de kleur komt terug. Iedereen blij. De lezers worden uitgenodigd om hun eigen vragen in het boek te schrijven en voorlezende volwassenen krijgen een korte instructie hoe ze met de vragen van hun kinderen om kunnen gaan, via overzichtelijke lijstjes met *do's en dont's*. Zo moeten ze onderscheid maken tussen feitenvragen en filosofische vragen. En bovendien krijgen ze de tip: neem een voorbeeld aan Socrates. Je hoeft niet je eigen antwoord te geven, maar luister naar de gedachten van je kind en vraag vooral dóór. Vragen hebben, als ze eenmaal gesteld worden, een magische werking. Onmiddellijk gaan er denkradertjes draaien: er wordt naar een antwoord gezocht. Zodra vragen meer ruimte krijgen, komt je wereldbeeld in beweging en ontstaan er meer en meer vragen. De wereld wordt boeiend en krijgt veel meer kleur.

Kleurrijk

Kinderen die *Alle vragen van de regenboog* lezen, hebben het direct door. De boodschap is duidelijk: vragen mogen ruimte krijgen en jij bent degene die ze mag opvangen: met een netje vang je ze als vlindertjes uit de lucht. Of misschien broed je ze uit als piepkleine eitjes in je hoofd (want: waar komen vragen eigenlijk precies vandaan?) Sommige volwassenen die het boek lezen, zullen moeten bekennen dat ze zich ook wel eens schuldig hebben gemaakt aan opmerkingen als: 'Vraag dat maar aan je vader', 'Daar ben je nog te klein voor' of 'Waarom zijn de bananen krom?' Hopelijk zullen zij vanaf nu nooit meer de ruimte voor deze oprechte, vragende interesse van kinderen beperken en daarmee hun enthousiasme kapotslaan. Hopelijk krijgen ook de grote mensen meer oog voor de schoonheid van vragen, kunnen ze ontspannen in het niet-hoeven-te-weten van alle antwoorden en merken ze zelf op hoe kleurrijk de wereld echt is. Als je maar vragen stelt.

Sabine Wassenberg
Sabine Wassenberg is filosoof en schreef meerdere filosofische non-fictie titels voor volwassen en filosofische prentenboeken.
www.sabinewassenberg.com
www.opleidingkinderfilosofie.nl

Agenda

DenkLab

Geïnteresseerd in het uitwisselen van ideeën met andere praktische filosofen? Bezoek dan het DenkLab, waar vier keer per jaar vakgenoten in de praktische filosofie samenkomen om te oefenen met nieuwe werkvormen en ervaringen uit te wisselen. Een breed scala aan onderwerpen komt aan bod.

20 september | 12:30-17:00 | Utrecht | denkhuis.nl

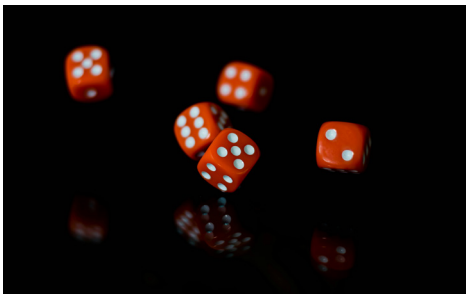

Toeval

Kansberekening klinkt als iets wat beperkt blijft tot de wereld van de rekenkunde, maar toeval is een onderwerp dat ook filosofen al tijden bezighoudt. Wat is toeval, en is het altijd wenselijk? Ethicus Jeroen Hopster bespreekt wat verschillende filosofen over dit onderwerp te zeggen hebben.

11 september | 16:45 - 17:45 | Tilburg | tilburguniversity.edu

Bach

Voormalig Denker der Nederlanden Marjan Slob spreekt tijdens dit afwisselende programma over berusting, en het loslaten van datgene dat onvermijdelijk is. Deze editie van Bezin met Bach staat in het teken van berusting, en wordt gepresenteerd door Lex Bohlmeijer. Ook aanwezig is dichter Maud Vanhauwaert.

25 oktober | 11:00-12:15 | Utrecht | tivolivredenburg.nl

Column

Ook wijsgerig geld rolt

Door: Arend Steunenberg

Aristoteles was de eerste die de verklaring van de verschijnselen in de natuur niet zocht in de wereld van goden. Hij baseerde zijn ideeën op praktisch onderzoek (*phronèsis*) en observatie. Zo werkte hij bijvoorbeeld met bijenvolken, onderzocht deze systematisch en kwam tot de conclusie dat het bijenvolk prima als voorbeeld kan dienen voor de perfecte menselijke samenleving.

De 17de eeuwse Nederlandse filosoof Bernard Mandeville dacht daar anders over. Zijn ideeën ontstonden als reactie op een prozafabel uit 1699, *'Les abeilles'* ('De bijen'), van de Franse bisschop Fénelon. Volgens Fénelon moesten mensen als vrome paternalisten samenleven als bijen in een bijenvolk. Dan zou de samenleving vanzelf paradijselijk worden. Mandeville vond dat een utopie. Zo'n samenleving leidt tot ijzingwekkende armoede en armzaligheid. Deugd heeft immers een kouwe kont. Als we allemaal strikt deugdzaam gaan leven dan zitten we binnen de kortste keren met elkaar onder een boom te wachten of er misschien iets te eten naar beneden valt. O zo braaf, eerlijk en vroom, maar vegeterend als een plant. Veel schiet er voor deze deugers niet over. Volgens Mandeville gaat de wereld juist aan deugd ten onder. Een maatschappij draait niet op deugd of menslievendheid. Integendeel: eigenbelang is de drijvende kracht. Ondeugden als hebzucht, eigenliefde en hang naar weelde zorgen voor productie en werk. Matigheid betekent de dood in de pot. Geld moet rollen.
Waarschijnlijk geïnspireerd door Mandeville's filosofie zijn zelfs eerbiedwaardige filosofische instituten in Nederland er niet vies van de pecunia hun kant op te laten rollen. Ze bieden voor veel geld zogenaamde filosofische wandeltochtjes aan. Net zoals Aristoteles dat 2500 jaar geleden met zijn leerlingen deed, maken ze dan met geïnteresseerden een wandelingetje, waarbij een filosoof aan de deelnemers al wandelend vragen stelt waarover gediscussieerd kan worden. Als je flink betaalt, kun je zo al wandelend in de sporen treden van wijsgerige wandelaars als Aristoteles, Nietzsche, Rousseau of Thoreau, en zelf een groot filosoof worden.
Dat brengt mij op het idee om zelf ook met wijsgerige prietpraat gemakkelijk geld te verdienen. Net als Aristoteles houd ik thuis een paar kastjes met bijen. Geheel in zijn stijl ga ik een cursus 'Praktisch Bijenhouden voor Filosofen' aanbieden. Aan alle meetbare en controleerbare eindtermen kan ik gemakkelijk voldoen. Mijn leerling-imkers kunnen putten uit een rijke filosofische literatuur want niet alleen Aristoteles, ook Plato, Vergilius, Seneca, Erasmus, Montesquieu en Marx hebben over bijenvolken geschreven. En aan door bijensteken hun gezwollen lippen en ontsierde handen kun je straks zien dat mijn studenten ook de nodige praktische ervaring (*phronèsis*) hebben opgedaan.

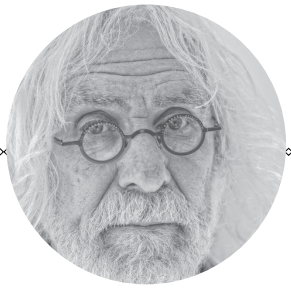

Arend Steunenberg
Arend studeerde slavistiek aan de Universiteit van Amsterdam met als hoofdvak Russisch en als bijvak Tjechisch. Hij studeerde een jaar Russisch aan de universiteit van St. Petersburg en heeft o.a. onderwijsprojecten begeleid in Bulgarije.

Technè

Onder technè verstonden de oude Grieken 'de kennis die nodig is voor effectieve actie'. In deze rubriek besteden we systematisch aandacht aan toegepast-filosofische methoden en technieken, die in het HTF-Expertisecentrum aan de orde zijn geweest. Kenmerkend voor deze technieken is dat ze in een professionele context toegepast en geoefend kunnen worden.

Tafelrede, een geheime kracht

Het houden van tafelredes creëert bindende krachten in beginnende groepen

Door: Luuk Stegmann[1]

"De tafelrede, dat was jullie geheime kracht in de leergang!"[2] Dit werd door een deelneemster tijdens de evaluatie met grote stelligheid geponeerd.

© FOTO: GASPAR ZALDO

En dat is ook zo. Elke module van de leergang beginnen we met twee tafelredes, waarbij de hoofddocenten het spits afbijten. We vragen aan deelnemers een persoonlijk verhaal over een belangrijke gebeurtenis of periode te vertellen. Het accent ligt op de betekenis, de gevolgen op korte en langere termijn, én de inzichten die de spreker aan die gebeurtenis ontleent. Het verhaal bevat de feiten van de gebeurtenis maar vooral ook de gevoelsmatige relatie van de spreker met de gebeurtenis ('jezelf in het verhaal plaatsen'), én de betekenis die er toen en vooral later door de spreker aan is toegekend.

Het effect is enorm. Je laat zien wie je bent, wat je aan het hart gaat, wat er in je leven gebeurt. Je maakt zichtbaar hoe je je wilt verhouden tot een gebeurtenis. Streven zichtbaar maken, de lastigheid ervan en de manier van omgaan daarmee, inspireert, maakt iemand zichtbaar en vormt een brede basis voor vervolggesprekken. Het laat zien wie je wilt zijn, wie je bent.

Dragend idee

Een dragend idee geeft je leven richting en is te vinden in een essentiële ervaring. Voor de deelnemers is de tafelrede een eerste kennismaking. Het gaat daarbij niet om een verlangen dat je najaagt maar om een overtuiging, een inzicht dat je, vaak naar aanleiding van een concrete ervaring, van betekenis verklaart voor je leven.
En waar je vervolgens naar probeert te leven. In de tafelrede gaan we hiernaar op zoek. Daarnaast zijn er vaak ook verborgen waarden in het verhaal te vinden. Daarover praten is een van de bedoelingen van de tafelrede.

STAPPEN

1. De beste voorbereiding is dat de docent de eerste tafelrede houdt. Je kunt dan laten zien waar je op mikt, inclusief alle imperfecties die er natuurlijk altijd te vinden zijn. Je zet de toon: een toon van kwetsbaar kunnen zijn, je onderzoekend en reflecterend tot gebeurtenissen verhouden. Je helpt deelnemers een oog te ontwikkelen voor het bijzondere in het alledaagse. Je maakt zichtbaar hoe een verhaal een andere, rijkere lading krijgt door jezelf erin te plaatsen.
2. Vraag de spreker na te denken over waar deze wil zitten, staan, zijn.
3. Wat wil je gebruiken: een uitgeschreven tekst, een briefje of flap met steekwoorden, een beamer?
4. Welke oratorische stijlmiddelen zet je in: het volume en de afwisseling daarin, een dichtregel ter illustratie, plaatjes op de achtergrond, het leggen van accenten, herhalingen, samenvattingen tussendoor en aan het eind.
5. Hoe lang wil je spreken? De meeste sprekers spreken langer dan ze tijdens hun voorbereiding geoefend hebben.
6. Vraag de toehoorders notities te maken over hetgeen ze in de nabespreking ter sprake willen brengen.
7. Nabespreking 1. Begin met applaus: een fijne ontlading en de eerste feedback. Zorg ervoor dat iemand de nabespreking leidt en enigszins op tempo houdt. Zorgt dat de spreker beschermd wordt: deze is kwetsbaar en mogelijk geëmotioneerd.
8. Vraag de toehoorders een ‘veeg’ te geven: een zeer korte impressie in een paar woorden. Doe dit op tempo.
9. Nabespreking 2. Vraag te toehoorders na te denken en notities te maken over dat wat hen tijdens de rede raakte, de vorm, de retoriek/het pathos, het plezier, de zwaarte versus de lichtvoetigheid, de dragende ideeën.
10. Entameer een gesprek naar aanleiding van het voorafgaande. Zorg ervoor dat ook de spreker voldoende ruimte krijgt.
11. Sluit af met een rondje van 1 top en 1 tip.
12. Geef de spreker de ruimte voor een afrondend woord.

Luuk Stegmann
Luuk Stegmann is klinisch psycholoog en psychotherapeut. Sinds 2012 is hij hoofddocent van de beroepsopleiding Visieontwikkeling en Rechtvaardig Leiderschap van de ISVW. Hij is mederedacteur van Hoog Spel, Filosoferen in de praktijk.

1 Met dank aan Jan Ewout Ruiter
2 De leergang Visieontwikkeling en rechtvaardig Leiderschap bij de ISVW in Leusden.

In deze rubriek werken we een filosofisch begrip uit dat een nieuwe rol lijkt te spelen in onze samenleving.

Het begrip

‘Morele arbeid’

Door: Paul Teule

Ambtenaren komen steeds vaker in het geweer tegen de lakse opstelling van Nederlandse regering tegenover Israël, dat zich volgens deskundigen en mensenrechtenorganisaties schuldig maakt aan genocidaal geweld in Gaza. Sommige ambtenaren spreken zich ‘intern’ uit, anderen dienen openlijk hun ontslag in, weer anderen sluiten zich aan bij de wekelijkse sit-in voor het ministerie van Buitenlandse Zaken. Ze beschouwen zich, naast uitvoerders van beleid, ook hoeders van de rechtsstaat en van haar onderliggende waarden. Maar hoe geef je daar vorm aan? En hoe krijg je de overheid als organisatie hierin mee? Erik Pool, directeur van Dialoog & Ethiek bij de Rijksoverheid, weet het antwoord: ‘morele arbeid’.

© FOTO: TOA HEFTIBA

Erik Pool (1961) was topambtenaar bij het ministerie van Infrastructuur en Waterstaat. Na het toeslagenschandaal werd hij programmadirecteur Dialoog & Ethiek, een project voor de hele Rijksoverheid. Met een budget van 10 miljoen euro, een team vaste medewerkers en 170 gespreksleiders - inclusief enkele HTF-alumni - faciliteert hij het goede gesprek tussen ambtenaren over hun over morele dilemma’s. Hij publiceerde in dit kader de boeken Macht en moed (2021) en *Macht en moed praktijkboek* (2023), beide boordevol theorieën en technieken om deze ‘vrije ruimte’ te organiseren en in te vullen.

Ethische aanvliegroutes

“Morele arbeid,” zo definieert Pool heel nauwgezet in een nieuw handboek, “omvat alle in werkverband georganiseerde leer- en werkinspanningen die erop zijn gericht om met individuele concrete ambtelijke werkzaamheden én als overheidsorganisatie het goede leven dichterbij te brengen en te voldoen aan de morele normen, waarden en beloftes van de rechtsstaat.” De overheid, en al het ‘ambtelijk handelen’, is volgens Pool uiteindelijk gericht op het goede leven hier, en elders - bijvoorbeeld via het bevorderen van internationale rechtsorde. Morele arbeid draagt hieraan bij, mits deze op drie niveaus in samenhang wordt verricht. Ten eerste moeten individuele ambtenaren zich laten (bij)scholen op het gebied van rechtsstaat, bestuur en ethiek. Wat staat er eigenlijk in de Grondwet? Wat zijn de algemene beginselen van behoorlijk bestuur? Wat zijn de ambtelijke rechten en plichten volgens de Ambtenarenwet? Maar ook: Welke ethische aanvliegroutes zijn er? Wat is rechtvaardigheid? Ook het doel en de kernwaarden van de organisatie (ministerie, UWV) moeten de revue passeren.

Het goede leven

Ten tweede moeten ambtenaren in groepsverband hun werkprakijk leren onderzoeken. In zorgvuldig vormgegeven en begeleide groepsreflecties wordt op basis van concrete casuïstiek en ervaring het eigen handelen en de eigen keuzes aan kritische evaluaties onderworpen. Je leert niet alleen waarden (of blinde vlekken) te herkennen en expliciteren, maar ook de techniek van het onderzoek zelf: van het luisteren en doorvragen, en het (bege)leiden van een onderzoeksgesprek. Waar een individuele cursus veelal 's avonds of in het weekend plaatsvindt, horen deze sessies volgens Pool gewoon binnen werktijd ingeroosterd te

worden. Maar wel buiten het werk*proces*, om los te komen van - en te kunnen reflecteren op - de dagelijkse routines, rollen en belangen.

Toch gaat het er uiteindelijk om dat morele reflectie vast onderdeel wordt van het derde niveau, de organisatie als geheel. Morele reflectie is onderdeel van de vaste beroepspraktijk. Alle werkprocessen zijn zo ingericht dat collega's, bestuurders, samenwerkingspartners van elkaar en van burgers en belanghebbenden moreel (bij) leren. Pool noemt dit: 'morele *feedback-loops*'. Het resultaat: een lerende organisatie die moreel veerkrachtig is, ook als de wereld instabierer is geworden en snel verandert. En voor de burgers: een betrouwbare overheid, die gericht is op het algemeen belang en, uiteindelijk, het goede leven.

Vorming

Morele arbeid kost inspanning. Het is 'moeitewerk'. Je moet de spanning opzoeken en erin blijven, ook als je geconfronteerd wordt met jezelf, je wereldbeeld en als je vaste overtuigingen wankelen, of als je de juiste woorden niet kunt vinden voor wat je tegenstaat. Morele arbeid vereist bovendien maatwerk: elk moreel dilemma speelt zich af in een unieke context en vraagt om een oordeelsvorming die recht doet aan het persoonlijke en groepsperspectief. Bovendien is het mensenwerk: mensen zijn imperfect, ze schrijven zichzelf morele wetten voor - dat kunnen alleen mensen - maar leven deze niet altijd na. Mildheid is geboden.

Bij een workshop die Pool gaf over morele arbeid, ter gelegenheid van de presentatie van Jos Kessels' nieuwe boek *In vorm komen* (Boom), leek hij even te pauzeren voordat hij de deelnemers voorhield dat morele arbeid in de kern een vorm van *leren* is: individueel leren, groepsleren en, uiteindelijk, organisatieleren. Blijkbaar was dit voor hem een belangrijk inzicht.

Of een belangrijke keuze? Het zette mij ook aan het denken: moet het juiste hyperoniem niet 'vorming' zijn, gezien het doel van morele arbeid? 'Leren' gaat om kennen en kunnen, om taken en oplossingen; 'vorming' gaat om waarden, houding, identiteit en morele oriëntatie.

Als het om Gaza gaat, is de vraag wat er nog te leren valt. Gezien de overduidelijke oorlogsmisdaden en genocidaal geweld zou het gehele ministerie van Buitenlandse Zaken met al haar medewerkers toch elke vorm van medewerking moeten staken? Is het niet een kwestie van een zwakke morele houding? Buitenlandminister Veldkamp hield ons steeds voor dat hij door zich neutraal op te stellen, meer gedaan kon krijgen bij zijn Israëlische ambtsgenoot. Dit is geen immoreel standpunt, maar waarschijnlijk onhoudbaar als hij met zijn ambtenaren meer morele arbeid zou verrichten.

[Met dank aan Erik Pool voor inzage in het hoofdstuk over dit thema uit de eerste versie van zijn boek *Erewoord. Zakboek ethiek voor ambtenaren*, dat dit najaar verschijnt bij ISVW Uitgevers.]

Paul Teule
Paul Teule (1981) studeerde filosofie en economie en doceert bij de UvA en de HTF, waar hij ook directeur Onderwijs is. Hij is redacteur van Phronèsis en (acquirerend) redacteur van De Nederlandse Boekengids.

NIEUWS UIT DE HTF

KORTINGSACTIE VOOR MAATSCHAPPELIJKE PROFESSIONALS!
ZORG | ONDERWIJS | POLITIE | DEFENSIE

De HTF wil toegepast filosofieonderwijs toegankelijker maken voor wie dagelijks het verschil maakt in de samenleving. Daarom zal het collegejaar 2025-2026 in het teken staan van toegepaste filosofie in maatschappelijke beroepen.

In de huidige complexe samenleving wordt het voor professionals in de verschillende sectoren steeds belangrijker dat zij in staat zijn tot betekenisvolle reflectie, omdat ze dagelijks geconfronteerd worden met situaties die verder gaan dan puur technische of procedurele vraagstukken. Denk aan morele dilemma's, maatschappelijke druk, of complexe beslissingen waarbij menselijke waarden een grote rol spelen. Deze professionals werken vaak in een dynamische omgeving waar standaardoplossingen niet altijd volstaan, en waarbij ze verantwoordelijkheid dragen voor het welzijn van anderen of de koers van organisaties.
Toegepaste filosofie helpt je bij complexe beslissingen en ethische dilemma's in je werk. Bij de HTF leer je kritisch nadenken over de onderliggende aannames van je werk, verschillende perspectieven te analyseren en weloverwogen standpunten te formuleren. We reiken je concrete filosofische denkkaders en ethische inzichten aan die direct toepasbaar zijn op de uitdagingen in jouw praktijk. Hierdoor heb je handvatten om ingewikkelde situaties te ontleden, de ethische implicaties van je handelen te doorgronden en goed onderbouwde keuzes te maken.
Hierdoor ben je beter in staat om proactief in te spelen op vraagstukken, beter te communiceren over gevoelige onderwerpen en met meer overtuiging en integriteit te handelen. Daarom geloven we dat professionals die zo'n belangrijke rol spelen in de maatschappij, toegang moeten hebben tot dit onderwijs.

Laag instellingstarief

De HTF houdt het collegegeld bewust laag om filosofieonderwijs breed toegankelijk te maken. Deze korting is onze manier om professionals in essentiële beroepen extra te ondersteunen. De HTF biedt sinds oprichting drie studiebeurzen aan voor studenten die niet de financiële middelen hebben om te starten met de bacheloropleiding. Dit budget wordt komend collegejaar dus ingezet om een korting te bieden aan medewerkers die werkzaam zijn in de zorgsector, het onderwijs, politie en defensie.

Kortingsactie

De actie betreft een korting van 10 procent op het collegegeld van het eerste studiejaar: de propedeusefase van de bacheloropleiding of de premasterfase van de masteropleiding.

Voorwaarden

- Je bent werkzaam in één van de genoemde domeinen: onderwijs, zorg en welzijn, politie of defensie.
- Je valt qua werkzaamheden onder één van de volgende CAO's: CAO Primair Onderwijs, CAO Middelbaar Onderwijs, CAO Hoger Onderwijs, CAO Speciaal Onderwijs, COA Zorg- en Welzijn, COA Ziekenhuizen, CAO WT (verpleeghuizen, verzorgingshuizen en thuiszorg), CAO GGZ, CAO Huisartsenzorg, CAO Defensie, Politie CAO.
- Je kunt dit aantonen middels een werkgeversverklaring met vermelding van beroep, duur contract en CAO (noot: maskeer persoonlijke informatie, bijv. salarisgegevens).
- Je kunt aantonen (verklaring opdrachtgever) dat je langer dan twee maanden werkzaamheden als ZZP-er (hebt) verricht in een beroep binnen de bovenstaande domeinen.
- Upload de werkgeversverklaring bij veld 'uploaden toelatinggevend(e) diploma(s)' op het inschrijfformulier.
- Je schrijft je in bij de HTF Hogeschool voor Toegepaste Filosofie voor de bachelor- of (pre)masteropleiding vóór 1 september 2025 om in aanmerking te komen voor de korting. Latere instroom is in overleg mogelijk.

Interesse of vragen?

Staat jouw CAO er niet bij, maar denk je wel in aanmerking te komen?
Of heb je andere vragen over de opleidingen of de korting? Mail dan naar: info@hogeschoolvoortoegepastefilosofie.nl

Filosofie op straat

Filosofie is overal. Deze rubriek bevat voorbeelden van filosofie in het dagelijks leven.
Kom je zelf een goed voorbeeld van 'filosofie op straat' tegen? Stuur het aan de redactie en wij plaatsen het hier (phronèsis@hogeschoolvoortoegepaste filosofie.nl).